

Ирена Петровић¹

Институт за социолошка истраживања
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

УДК: 316.422(497.11)

316.344

Оригинални научни рад
Примљен: 28.06.2016.

ЦИВИЛНО ДРУШТВО У СРБИЈИ: АНАЛИЗА КЛАСНЕ ОСНОВЕ ²

Сажетак: У тексту се анализира класна основа цивилног друштва у Србији у периоду пост-социјалистичке трансформације. Анализа се заснива на подацима неколико емпиријских истраживања које је реализовао Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду у последњих двадесет година и то 1997, 2007. и 2012. године. Основни циљ анализе је да се утврди да ли се може говорити о укорењености активности цивилног друштва међу припадницима средње класе. У раду се полази од претпоставке да припадници средње класе представљају кључне актере цивилног друштва у целокупном посматраном периоду. Резултати анализе показују да су средњи слојеви током периода блокиране трансформације били носиоци грађанских протеста – готово јединог појавног облика цивилног друштва у Србији током 1990-их. С друге стране, истраживачки налази из 2007. и 2012. године указали су на значајан пад грађанског активизма међу свим друштвеним групама, с тим што је пад био најизраженији управо међу припадницима средње класе. Иако су припадници средње класе у поређењу са осталим друштвеним групама и даље били спремнији да се ангажују у грађанским активностима, подаци показују да разлике између друштвених класа нису биле посебно изражене, те да се отуда само условно може говорити о укорењености активности цивилног друштва међу припадницима средње класе.

Кључне речи: цивилно друштво, средња класа, Србија, пост-социјалистичка трансформација

1. Увод³

Друштвена дешавања у последњих неколико деценија у Србији умногоме су условила појавне облике цивилног друштва. Тако се развој цивилног друштва

¹ irena.petrovic@f.bg.ac.rs

² Текст је представљен на конференцији “Деполитизовани грађани. Умрежене организације. Грађанско друштво у Србији: између оспоравања и овладавања” која је одржана 11. децембра 2015. године у Београду у организацији Секонс-Групе за развојну иницијативу и Српског удружења за правну и социјалну филозофију..

³ Рад је настао у оквиру рада на пројекту “Изазови нове друштвене интеграције: концепти и актери” евиденциони број 179035, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

у Србији неизбежно доводи у везу са особеностима југословенског модела социјализма услед којих су биле укинуте системске претпоставке његовог формирања током социјалистичког периода, док је, са друге стране, у великој мери био ограничен развој цивилног друштва почетком 1990-их година. У погледу развоја појавних облика цивилног друштва у Србији, треба подсетити да су током периода социјализма активности цивилног друштва услед читавог низа ограничавајућих чинилаца биле усмерене искључиво на културну сферу, док се деловање цивилног друштва током 1990-их манифестовало у облику грађанских протеста против тадашњег режима. Након завршетка грађанских протеста крајем деведесетих година, уз економску и политичку стабилизација земље, почињу да се оснивају невладине организације, што ће означити нову фазу у развоју цивилног друштва. О појавним облицима цивилног друштва у Србији биће више речи у наставку рада.

Оно на шта је на овом месту потребно скренути пажњу нису само појавни облици цивилног друштва, већ и питање актера, односно носилаца активности цивилног друштва. У том смислу је, укратко, одређен основни циљ овог рада који би се могао дефинисати као анализа класне основе цивилног друштва у Србији у пост-социјалистичком трансформацијском периоду⁴. Прецизније, у раду се настоји показати у којој мери можемо говорити о укореењености активности цивилног друштва међу припадницима средње класе.

У раду се полази од претпоставке да је друштвено делање група структурално условљено, односно да се заснива на специфичним интересима који су утемељени у положају основних друштвених група у репродукцији датог друштвеног поретка; отуда се очекује да ће припадници средње класе представљати главну регрутацијску основу за актере цивилног друштва у целокупном посматраном периоду (периоду блокиране и де-блокиране пост-социјалистичке трансформације)⁵. И не само то: као што је добро познато, деловање цивилног друштва усмерено је на подручје јавних интереса као на опште добро - које уосталом представља једно од кључних обележја цивилног друштва - тако да се сматра да је тзв. акумулација културних ресурса најзначајнија за ову сферу (Лазивић, 2005). Узимајући у обзир да средњи слојеви представљају друштвене групације које су више од других оријентисане на акумулацију културног капитала (односно образовања), очекује се да ће се управо на тој основи (уз модер-

⁴ Овде се полази од Лазивићевог одређења појма пост-социјалистичке трансформације (опширније о томе у Лазивић, 2002; 2005).

⁵ Средњу класу чине стручњаци, с једне, и ситни предузетници и нижи руководиоци са високим образовањем, са друге стране (о операционализацији класног положаја у наставку текста).

низацијске вредносне оријентације) заснивати њихова укљученост у деловање цивилног друштва.

Значај проучавања класне основе грађанског активизма огледа се у сагледавању могућности конституисања колективне грађанске акције, која се јавља као значајна претпоставка демократске политичке културе, као уосталом и трансформације друштва.

Полазећи од појавних облика цивилног друштва у Србији (као и одређених теоријских одређења о којима ће бити речи у наставку рада), учешће у акцијама грађанског (цивилног) друштва биће операционализовано на следећи начин: током периода блокиране трансформације посматраће се деловање друштвених покрета и то првенствено учешће у протестним акцијама 1996/1997. године, док ће се након 2000. године грађански активизам пратити преко чланства у различитим организацијама (НВО, синдикати, професионалне организације, хуманитарне организације, политичке партије итд.) и учешћа у грађанским акцијама (протестима, митинзима, писању петиција итд.).

Анализа грађанског активизма и његове класне основе биће заснована на резултатима неколико емпиријских истраживања које је реализовао Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду у последњих двадесет година и то: Истраживање *Промене материјалног положаја и делатни потенцијал друштвених група у Југославији* реализовано 1997. године на репрезентативном узорку од 1996 испитаника, *Истраживање социо-економских стратегија домаћинства у Србији* реализовано 2007. године на репрезентативном узорку од 1992 испитаника и *Истраживање Промене основних структура друштва Србије* спроведено 2012. године на узорку од 2557 испитаника.

2. Концептуални и контекстуални оквир

Упркос великом интересовању и огромној литератури посвећеној цивилном друштву, тешко је наћи и понудити општеприхватљиву дефиницију појма цивилног друштва. Овај појам је заправо пратила неодређеност још од самог његовог настанка. Многобројна одређења појма цивилног друштва чак су навела одређене критичаре да закључе да је “концепт цивилног друштва конфузан, суштински споран термин који не значи више од две погрешно употребљене, бесмислене речи“ (према Кин, 2003:70). С обзиром на то да није могуће пружити општеприхватљиву дефиницију овог појма, овде се наводи неколико дефиниција које, уједно, илуструју тешкоће и разноврсност схватања појма цивилног друштва. Тако се цивилно друштво може дефинисати као аутономна сфера приватне и јавне делатности коју не надзире држава, односно као сфера ванинституционалних активности, или како каже Хабермас „самоникли плурализам“, тј. плуралитет независних јавних сфера што подразумева децентрализацију, самоуправу,

ширење локалне и регионалне аутономије итд. (нав. према Голубовић, 1995:55). Ево и неких од дефиниција цивилног друштва које су понудили наши аутори. Павловић, на пример, истиче разлику између теоријско-аналитичког и нормативно-мобилизаторског одређења цивилног друштва. „У теоријско-аналитичком смислу, цивилно друштво је агрегатни појам којим се означава скуп друштвених комуникација и социјалних веза, социјалних институција и друштвених вредности, чији су главни актери грађанин са својим цивилним правима, грађанске (неполитичке и невладине) организације, удружења, друштвени покрети и грађанске институције, и све оно што се у модерном друштву обухвата термином јавност“ (Павловић, 1995:248). С друге стране, за разлику од теоријско-аналитичког одређења...“ у другој својој функцији, појам цивилног друштва има преваходно статус нормативног концепта, који служи и помаже да се мотивишу и мобилишу грађани и остали социјални актери како би установили и развили различите садржаје и облике цивилних активности“ (Ибид: 250).

Оно што је заједничка тачка многобројним дефиницијама цивилног друштва јесте релативна аутономија делања у оквиру цивилног друштва у односу на сферу политике и економије. По Бахмилеру, оно што је заједничко скоро свим тумачењима појма цивилног друштва јесте његова релативна аутономија у односу на државу: ради се, дакле, о добровољним социјалним активностима ненаметнутим од државе, односно о композицији аутономних самоорганизованих асоцијација ограничених оквирима које поставља закон. Како каже овај аутор, „цивилно друштво је место независног мишљења и добровољних акција у оквирима легалних ограничења“ (нав. према Вујадиновић, 2009:30-31). Дакле, организације цивилног друштва се формирају као аутономне у односу на државне, с једне, и друге економске институције, с друге стране. Оне „функционишу на невладином пољу и независно од законитости профита“ (Peruzzo, 2009: 664)⁶.

Када је реч о појавним облицима цивилног друштва, треба подсетити да иако се први облици цивилног друштва - грађанске иницијативе - могу наћи још у античким полисима, појава цивилног друштва везује се за крај 18. века, када се његов настанак разумевао као део ширег процеса успостављања буржоаског друштва. Наиме, када је настало цивилно друштво је имало битну улогу у одупирању апсолутистичкој држави и борби за слободу која је карактерисала буржоаску револуцију пред крај 18. века. Након завршетка буржоаске револуције и устоличења буржоаске класе - која је представљала основу грађанског друштва – цивилно друштво је престало да буде активно, да би тек пред крај прошлог века доживело своју ренесансу (Лазић, 2005; Весковић, Петровић 2012). Оживљавање интереса за цивилно друштво крајем прошлог века доводи се у везу са

⁶ О односу аутономије и цивилног друштва види Held, D 1993.

нарастањем негативних последица модернизацијских процеса, опадањем социјалне и политичке укључености грађана, претераном рационализацијом и индивидуализмом, политичком кризом модерног доба, кризом савремене државе шездесетих и седамдесетих година, нараслим еколошким проблемима и посебно све већим и сложенијим социјалним проблемима који се не могу задовољити само у оквиру државних програма (Колин, 2002: 62). На то јасно указује Офе (Offe, 1984) истичући појаву нових друштвених покрета крајем 1960-их и 1970-их година као одговор на границе институционалне политике (кризу државе благостања и сл).

У погледу разматрања појавних облика цивилног друштва у Србији, овде се морамо задовољити помињањем само неких аспеката који су ометали појаву и конституисање цивилног друштва (а тиме и укупну друштвену трансформацију земље!). Међутим, пре тога нека буде само напоменуто да немогућност развоја цивилног друштва током социјализма није карактерисала само Србију (Југославију), већ и остале земље са једнопартијским системом (на пример Пољску и Чешку). Како истиче један од познатијих аутора цивилног друштва, Џон Кин, „једнопартијски системи уништавају цивилно друштво тако што га у потпуности апсорбују у бирократске структуре државног апарата под контролом партије. Због тога се сматра да су поништене основне поделе између политичке и друштвене власти, јавног и приватног права...“ (Кин, 2003:31). У случају Србије, као што је добро познато, репродукција социјалистичког начина производње друштвеног живота почивала је на тотализацији свих друштвених подсистема (као и на њиховој командно-планској регулацији), тако да је аутономни простор унутар друштвеног система, као предуслов постојања цивилног друштва, по дефиницији морао бити искључен. Како наводи Лазић “укидање приватног власништва уклонило је материјалну, али и интересну основу за независно шире друштвено груписање, партијско - политички монопол онемогућио је организацијске претпоставке за самостално групно деловање, а идеолошки монопол спречавао је развој аутономне колективне саморефлективности“ (Лазић, 2005:67).

Услед системске немогућности било каквог политичког или класног (нпр. синдикалног) деловања током социјализма, друштвено деловање је било усмерено на културну сферу, односно на аутономно деловање у оквиру уметничких и научних удружења. Основни садржај тзв. прото-организациских деловања у оквиру постепеног ширења цивилног друштва у Србији могао се наћи у бављењу темама попут равноправности полова, заштите животне средине, проблем слободе и сл. Оно на шта је потребно посебно обратити пажњу јесте да се ниједна од ових тема априорно није могла одредити као анти-социјалистичка, па су управо различите активности на овим пољима послужиле као „доказ“ либералног карактера друштвеног система у Југославији (Ибид: 69).

Међутим, све дубља економска и политичка дестабилизација током 1980-их година довела је до успостављања организација и покрета који се више нису могли ограничити само на претходно споменута питања, већ су садржаји њиховог бављења све чешће постајали и непосредно политички, попут све израженијих захтева за демократизацијом земље, институционализацијом политичког плурализма и сл.

Околности које су уследиле након колапса социјализма и које су уједно представљале општи контекст за даљи развој цивилног друштва у Србији добро су познате, тако да нема потребе задржавати се на томе.

Са становишта основне теме овог рада битно је само напоменути да без обзира што су организацијски облици цивилног друштва у Србији почетком 1990-их умногоме били ограничени, то ни у ком случају не значи да се деловање цивилног друштва није испољило у једном другачијем облику. Реч је заправо о деловању друштвених покрета током 1990-их година, односно о грађанским протестима против тадашњег режима 1991, 1993, и 1996/1997. те 1999/2000. године. Завршетак ових великих протеста значиће, пак, почетак нове фазе у развоју цивилног друштва у Србији, односно почетак оснивања невладиних организација које су могле несметано правно да се региструју и делују независно од контроле власти. Убрзање раста овог сектора јасно се може довести у везу како са успоном демократизације земље крајем деведесетих година, тако и са снажним приливом иностраних финансијских средстава, али и идеолошким утицајем са Запада (Лазиф, 2005:91)⁷. Управо оваква условљеност настанка, а потом и ширења организација у подручју цивилног друштва морала је довести до последица као што су хиперорганизованост, оријентација на стицање прихода, конкуренција за инострана средства, професионализација итд. чиме је у великој мери ограничен развој цивилног друштва, у смислу у којем је оно идеално - типски одређено као сфера аутономије, солидарности, добровољности, једнакости и плурализма (Ибид).

Анализа класне основе цивилног друштва намеће потребу дефинисања и појма друштвених класа. У овом раду полази се од одређења појма друштвених класа које је понудио Лазиф, према чијем теоријском становишту овај појам је могуће одредити на различитим аналитичким нивоима. На најапстрактнијем аналитичком нивоу, нивоу начина производње друштвеног живота, класе се диференцирају с обзиром на контролу укупних услова доминантног начина производње, и ту се јавља двокласни модел унутрашње јединствених и међусобно супротстављених група. На нивоу друштвеног система, класе представљају но-

⁷ О карактеристикама цивилног сектора види детаљније у Павловић, 2009.

сиоце не/власништва, политичке доминације/подређености и културне хегемоније/потчињености (и као такве унутрашње су сложене). На нивоу конкретно-историјског друштва, где је сваки подсистем хијерархијски уређен, класе су унутрашње (слојно) подељене групе коју уједињују слични услови репродукције и из тога изведени интереси. Најзад, на нивоу свакодневне егзистенције класе су групе појединаца које деле сличне животне околности, имају једнаке животне шансе, обрасце свести и тсл. (Лазих, 1996: 259-260). У овом раду се полази од одређења класа на нивоу конкретно-историјског друштва. Када је реч о операционалном одређењу појма друштвених класа, креће се од операционализације класног положаја на основу радних места и образовања испитаника, чиме се конструише хијерархија од седам класа: 1. ситни пољопривредници; 2. неквалификовани не/мануелни радници; 3. квалификовани не/мануелни радници; 4. немануелни запослени (са средњим образовањем), samozапослени (са средњим образовањем); 5. стручњаци, samozапослени (са високим образовањем); 6. ситни предузетници, нижи руководиоци; 7. средњи и крупни предузетници, директори средњег и вишег ранга, политичари итд. Носилац класног положаја је домаћинство, при чему је коришћен доминацијски принцип. То значи да је домаћинству приписиван класни положај оног члана који заузима виши положај (Лазих, Цвејић, 2004:45-46).

3. Структуралне и вредносне претпоставке учешћа средњих слојева у грађанским акцијама у Србији

Као што је претходно речено, овде се полази од претпоставке да је друштвено делање група структурално условљено, односно да се заснива на интересима који су утемељени у положају основних друштвених група у репродукцији датог друштвеног поретка. У наставку рада настојаће се да се покаже на који начин су структуралне, али и вредносне претпоставке (овде се пре свега мисли на материјални положај и вредносне обрасце) представљале основу за регрутацију актера цивилног друштва међу припадницима средњих слојева у периоду блокиране и деблокиране пост-социјалистичке трансформације. Дакле, пре него што се пређе на анализу емпиријских података о класној основи цивилног друштва, потребно је рећи нешто о материјалном положају и вредносним обрасцима средњих слојева.

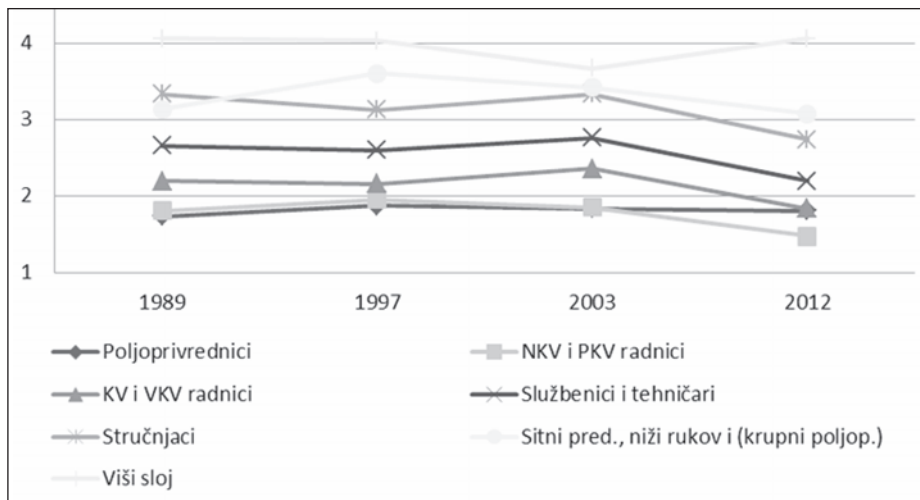
Готово да није потребно подећати да је услед драстичног економског назадовања земље почетко 1990-их, дошло до пораста друштвене диференцијације која се обликовала као процес друштвене поларизације. Тако се на великом одстојању од групације обогачених појединаца налазила велика већина становништва, а међу њима и скупине слојева средње класе чији се материјални положај током деведесетих видно погоршао, тако да је крајем деведесетих био

ближи мануелним него привилегованим групама⁸. Томе треба додати да је до пада реалних новчаних прихода средње класе у Србији дошло, не само услед драстичне економске кризе, већ је то условила и редистрибутивна улога државе, која је, не би ли обезбедила елементарне животне потребе радника морала „пребацити“ део прихода средње класе нижим слојевима, што је, даље, условило копњење приходних извора статусних разлика (Лазих, 1994). Стога, на овом месту, без икаквог претеривања, можемо рећи да је у Србији током деведесетих, заиста, велики број припадника средње класе био на ивици линије сиромаштва, па отуда не треба превише да чуди што је теза о „пропасти средње класе“ била широко прихваћена. Ова теза, ипак, представљала је извесно претеривање и могуће ју је само условно прихватити, с обзиром да материјални статус, иако један од најважнијих чинилаца којим се одређује друштвени положај класе, не представља и једини такав чинилац. Истина је да су привредни слом и инфлација током деведесетих довели до пада и обезвређивања текућих прихода припадника средње класе и тако условили копњење приходних извора статусних разлика. Међутим, с друге стране, остали су нетакнути други извори идентификације статуса, као што су, нпр., раније акумулисано богатство, повољнији стамбени услови, престиж, стечено образовање итд. Тако су, припадници средњих слојева, пре свега стручњаци, током деведесетих, ипак, у оквиру опште тенденције осиромашења, успели да задрже свој средишњи положај на стратификацијској лествици (Лазих, 1998: 353). Вреди даље забележити да је, као што је познато, материјални положај стручњака, који је био везан за јавни сектор, осетно погоршан у периоду блокиране трансформације, као и то да је видно заостајао за положајем ситних предузетника, што је, даље, условило хетерогеност средње класе.

Промене материјалног положаја средњих слојева (као и осталих друштвених група) у целокупном периоду пост-социјалистичке трансформације најбоље се могу видети на следећем графикаону.

⁸ О материјалном положају средњих слојева више у Мркшић, 1994; 2000; Вујовић, 1994.

Графикон 1. Просечне вредности материјалног положаја седам друштвених класа, 1989, 1997, 2003. и 2012. године⁹

Као што можемо видети, истраживачки подаци из 2003. године јасно указују на значајно побољшање материјалног положаја стручњака, док се у исто време бележи погоршање материјалног положаја ситних предузетника. На тај начин, у овом периоду долази до хомогенизације средње класе, и то више захваљујући побољшању положаја стручњака него погоршању положаја ситних предузетника. Док је побољшање положаја стручњака, захваљујући великим структуралним променама (јачање јавног сектора), било очекивано, дотле је погоршање положаја ситних предузетника било изненађујуће. Разлоге погоршања положаја ситних предузетника, делом, можемо наћи у јачању улоге државних институција у регулисању економских активности, што је довело до сузбијања сиве економије и ефикасније наплате пореза (Лазих, Цвејић, 2004: 56). Најзад, на основу истраживачких налаза из 2012. године можемо уочити пад материјалног положаја, како стручњака, тако и ситних предузетника.

⁹ Индекс материјалног положаја представља композитни индекс и садржи неколико индикатора и то: индикатор прихода, потрошње и поседовања имовине. Односно композитни индекс је конструисан на основу укупних прихода домаћинства, вредности куће/стана, вредности других некретнина, инфраструктурне опремљености куће/стана, вредности трајних потрошних добара, начина провођења годишњег одмора, вредности аутомобила. На основу вредности ова три индикатора конструисана је интервална скала од 5 нивоа: низак, нижи средњи, средњи, виши средњи и висок материјални положај (вредности 1-5) (више о овом индексу видети у Лазих, Цвејић, 2004).

Кратак увид у материјални положај средње класе током периода блокиране трансформације води ка претпоставци да су се управо из редова средњих слојева регрутовали учесници друштвених покрета, као појавног облика цивилног друштва током 1990-их. Наиме, средња класа је очекивала да ће постати један од добитника процеса трансформације, поготово стога што су се такви процеси дешавали у другим пост-социјалистичким земљама (Vecernik and Mateju, 1999 према Лазиф, 2005: 136). Отуда и општи интерес да узму учешће у друштвеним покретима током овог периода.

У истом смеру, јачања отпора средњих слојева, деловао је још (између осталог) и виши степен образовања. Уз то, на отпор средњих слојева политичком режиму током 1990-их утицале су и тзв. модернизацијске вредности, односно нижи степен патријархалних, ауторитарних и националистичких вредности међу припадницима овог слоја (о вредносним оријентацијама средње класе више у Петровић, 2013). Припадници средњих слојева (нарочито стручњаци) у целокупном периоду пост-социјалистичке трансформације били су носиоци модернизацијских вредности, показујући критичан однос према прихватању патријархалних, ауторитарних и националистичких вредносних образаца.

4. Резултати анализе

Како би се расправа о друштвеном деловању припадника средњих слојева током периода блокиране трансформације могла што боље употпунити, било је неопходно претходно указати на особености њиховог материјалног положаја током 1990-их. Управо на основу истраживачких налаза који указују на погоршање материјалног положаја средњих слојева током деведесетих (као и на њихове вредносне обрасце) креће се од претпоставке о средњекласној основи цивилног друштва у Србији током периода блокиране трансформације.

У наставку рада биће најпре приказани резултати три емпиријска истраживања која се односе на учешће у грађанским акцијама у периоду од 1997. до 2012. године, а потом ће се прећи на анализу класне основе грађанског активизма.

Табела 1. Учесће у грађанским акцијама 1997-2012. године

	1997	2007	2012
Акције политичких партија	16,7%	4,2%	5,2%
Акције синдиката	8,9%	3,5%	3,0%
Акције невладиних организација	-	1,9%	2,0%
Акције државних институција	-	1,7%	1,7%

На основу резултата истраживања у анализираном периоду, може се уочити значајан пад учешћа у грађанским акцијама након 2000. године, што се умногоме може објаснити разочарењем резултатима досадашњих промена, као и скептицизмом према будућим друштвеним променама. Заправо, након отпочињања интензивних реформи после 2000. године уследила је дубока системска криза као последица глобалне економске кризе, али и недоследне и неефикасне трансформације, чиме је перцепција грађана о оправданости разлога учешћа у грађанским акцијама значајно опала. Низак степен грађанског активизма сасвим извесно се може објаснити и ниским степеном поверења у институције¹⁰.

Иако би се очекивало да ће јачање процеса децентрализације након 2000. године и пренос одређених функција са државе на невладине организације (и друге актере) које би могле да појачају активизам у различитим областима друштвеног живота¹¹ довести до пораста овог типа грађанског активизма, резултати истраживања указују да до тога није дошло - у акцијама невладиних организација учествовало је свега 2% испитиваних грађана (и то у обе посматране године).

С друге стране, када је реч о спремности да се узме учешће у грађанским акцијама, она је, очекивано, била у највећој мери изражена крајем 1990-их, када је преко 50% испитиваних грађана показало спремност да се ангажује у акцијама које би организовале политичке партије, након чега се бележи драстичан пад (Табела 2). У случају потенцијалног ангажовања у акцијама невладиних организација, степен учешћа се кретао око 20%.

Табела 2. Спремност за учешће у будућим грађанским акцијама 1997- 2012. године

	1997	2007	2012
Акције политичких партија	51,3%	23,8%	21,4%
Акције синдиката	24,3%	25,8%	18,5%
Акције невладиних организација	-	19,8%	17,3%
Акције државних институција	-	30,1%	18,7%

¹⁰ На основу резултата међународног истраживања вредности (*World Values Survey*) које је у Србији организовано 2005. године може се уочити веома низак степен поверења у готово све институције. Најнижи степен поверења забележен је у случају политичких партија и синдиката, па тако читавих 87% грађана наводи да има веома низак степен поверења или нема уопште поверења у политичке партије, док је проценат таквих у случају синдиката такође веома висок (81,4%). Низак степен поверења забележен је и у Владу (75%), судство (71%), полицију (65%) (више у Станојевић, Стоканић, 2014).

¹¹ Више о томе у Цвејић, 2010.

У наставку рада биће представљени резултати анализе који се односе на класну основу грађанског активизма (најпре током протестних акција 1996/1997, а потом након 2000. године).

Табела 3. Учешће у протестним акцијама 1996/97. године

	Не	Да
Пољопривредници	93,0%	7,0%
НКВ радници	93,6%	6,4%
КВ радници	84,5%	15,5%
Прелазни слој (службеници и техничари)	81,1%	18,9%
Стручњаци	63,3%	36,7%
Ситни предузетници, нижи руководиоци	65,2%	34,8%
Виши слој	60,0%	40,0%

Cramer's V=0,281; sig=0,000

Према истраживачким налазима, можемо видети да су највеће незадовољство и спремност за активно укључивање у акције које би водиле промени друштвених околности крајем деведесетих исказали управо средњи слојеви (уз припаднике вишег слоја) док је учешће међу нижим друштвеним групама далеко мање. Уколико имамо у виду економску кризу, ратна разарања, санкције итд., упорност којом су средњи слојеви наступили против владајућег режима на први поглед може нам изгледати сасвим необично и изненађујуће. Ипак, с друге стране, узме ли се у обзир чињеница да су средњи слојеви могли са сигурношћу да рачунају на успон свог статуса током периода транзиције, истрајност покушаја да се отклоне снаге које су блокирале процес транзиције не треба превише да нас чуди. Заправо, управо се незадовољство укупним друштвеним положајем током 1990-их може, без сумње, повезати са узимањем масовног учешћа средњих слојева у великим протестним демонстрацијама током деведесетих у градовима широм Србије, а посебно у протесту 1996/97. године¹². Дакле, може се рећи да су у протестима током деведесетих година учешће узеле управо оне друштвене групе које чине потенцијалне протагонисте друштвене трансформације, дакле, средњи слојеви. С обзиром да су наведене групе имале јасно артикулисане интересе, њихов притисак је у овом случају био делотворан и дуготрајан (Лазвић, 1998). Уз то, делотворном притиску су допринеле још и модернизацијске вред-

¹² Управо је средњи урбани слој, посебно у Београду, чинио социјално упориште масовног протеста 1996/1997. године, што показује и структура учесника протеста према образовању. Наиме, у протесту су надпропорционално узели учешће управо средње и високообразовани. Видети опширније у Бабовић, 2002: 72-73.

носне оријентације које су, упркос погоршању њиховог материјалног положаја, и даље карактерисале групације средњих слојева.

Када говоримо о учешћу средњих слојева у масовним друштвеним покретима током деведесетих, треба подсетити да је крајем 1990. године дошло до пасивизације средњих слојева. Тачније, у протесту 1999. године, припадници средњих слојева су учествовали у знатно мањем проценту у односу на протест из 1996/97. године. До политичке апатије је дошло услед разочарења постигнућима ранијих протеста, као и скептицизма спрема битнијих друштвених промена на нашим просторима (Бабовић, 2002: 84). Међутим, уколико имамо на уму претходна историјска искуства, случајеви политичке апатије не би требало превише да нас чуде. Штавише, пре бисмо могли рећи да протестне акције у 1996/97. години представљају изузетак, с обзиром да су се пре овог протеста у Србији, као и у другим источноевропским земљама, аутономни друштвени покрети јављали спорадично и спонтано, и никада, заправо, нису били конституисани на подлози неког „стратификацијског“ обележја (као покрети друштвених слојева и тсл.) (Лазих, 1996: 275)¹³.

Јасно се показало да је деловање цивилног сектора у облику масовних друштвених покрета током 1990-их година представљало неопходну претпоставку за промену носилаца власти и деблокирање процеса пост-социјалистичке трансформације. Заправо, могло би се рећи да се сама изградња цивилног друштва у Србији одвијала испреплетано са пост-социјалистичком трансформацијом: рађање цивилног друштва непосредно је претходило овом процесу, док су системске промене снажно убрзале раст цивилног сектора. Да поновимо, деблокирање трансформације омогућило је снажан развој цивилног сектора, који се сада изражавао у виду пораста броја невладиних организација, али и потпуним нестанком друштвених покрета као форме цивилног деловања који су обележили претходну деценију. Управо ће завршетак великих протеста представљати одлучујући чин прелаза из прото-облика цивилног друштва у његове пуне форме, односно почетак нове фазе у развоју цивилне арене у Србији (Лазих, 2005:74).

Претходно смо могли да видимо у којој мери су грађани узели учешће у грађанским акцијама, као и њихову спремност да се ангажују у оваквим акцијама. У даљем току излагања биће приказани резултати анализе који се односе на испитивање разлика између друштвених класа у степену грађанског активизма, као и степену потенцијалног грађанског активизма¹⁴ (Табела 4).

¹³ Изузетак представља словеначка плишана револуција у којој су се почетком осамдесетих појавили први знаци интелектуалног неконформизма, односно покушај политичке елите да уклони сваки облик опозиције губио је на снази (нав. према Берник, 1992: 372).

¹⁴ Грађански активизам је операционализован преко учествовања у бар једној акцији коју су организовале неке од институција/организација.

Табела 4. Учешће друштвених слојева у грађанским акцијама, 2007. и 2012. године

	Нису учествовали		Учествовали су	
	2007	2012	2007	2012
Виши слој	92,3%	96,0%	7,7%	4,0%
Ситни предузетници, крупни пољопривредници	91,2%	99,1%	8,8%	0,9%
Стручњаци и samozапослени са ВСС	87,4%	94,5%	12,6%	5,5%
Службеници и техничари	88,7%	98,2%	11,3%	1,8%
КВ и ВКВ радници	90,6%	98,4%	9,4%	1,6%
НКВ и ПКВ радници	96,1%	97,1%	3,9%	2,9%
Ситни пољопривредници	96,0%	99,0%	4,0%	1,0%

2007- Cramer's V=0,116; sig=0,012; 2012 - Cramer's V=0,104; sig=0,009

Истраживачки подаци из 2007. и 2012. године показују низак степен грађанског активизма међу свим друштвеним класама, као и значајан пад грађанског активизма за све друштвене класе посматране појединачно. Иако подаци показују да је проценат стручњака који су учествовали у грађанским акцијама у обе године нешто већи у односу на остале друштвене групе, тај проценат је и даље изузетно низак и не прелази 15%. Овако низак степен стварне активности (поготово у односу на период с краја 1990-их) могао би се објаснити и одсуством значајних друштвених потреса који би могли да доведу до већег ангажовања. Далеко бољи показатељ деталног потенцијала друштвених класа представља њихова спремност да се укључе у различите активности¹⁵. Резултати који се односе на учешће у будућим акцијама приказани су у следећој табели.

¹⁵ О делатном потенцијалу друштвених класа (а посебно економске елите!) опширније у Станојевић, Вукелић, 2014.

Табела 5. Учешће друштвених слојева у будућим грађанским акцијама, 2007. и 2012. године

	Не би учествовали		Учествовали би	
	2007	2012	2007	2012
Виши слој	53,8%	64,0%	46,2%	36,0%
Ситни предузетници, крупни пољопривредници	60,5%	80,2%	39,5%	19,8%
Стручњаци и samozапослени са ВСС	50,2%	69,3%	49,8%	30,7%
Службеници и техничари	60,9%	79,2%	39,1%	20,8%
КВ и ВКВ радници	62,5%	81,9%	37,5%	18,1%
НКВ и ПКВ радници	75,2%	79,1%	24,8%	20,9%
Ситни пољопривредници	79,9%	85,4%	20,1%	14,6%

2007- Cramer's V=0,205; sig=0,000; 2012- Cramer's V=0,142; sig=0,000

Спремност за учешће у грађанским акцијама била је посебно изражена 2007. године, када је значајан удео припадника готово свих друштвених класа био спреман да се ангажује у грађанским акцијама. Можемо видети да је потенцијални активизам нарочито био присутан код припадника виших друштвених слојева - у том смислу посебно се издвајају стручњаци и виши слој код којих је тај проценат близу 50. Очекивано, оријентисаност ка потенцијалном грађанском активизму је слабије изражена код испитаника који припадају нижим друштвеним групама¹⁶. С друге стране, подаци из 2012. године указују на драстичан пад потенцијалног активизма и то код свих друштвених група. Тај пад посебно је био наглашен управо међу припадницима средњих слојева, где се бележи пад од читавих 20 процентних поена и то у оба слоја средње класе - код стручњака и ситних предузетника.

У наставку рада биће приказани резултати који се односе на тзв. формализовани социјални активизам, односно на степен партиципације грађана у различитим друштвеним организацијама.

¹⁶ На то да са порастом класног положаја расте и спремност да се друштвено дела показала су бројна истраживања (видети на пример једну од познатијих студија Verba and Nie, 1972).

Табела 6. Чланство у друштвеним организацијама

	1997	2007	2012
Раднички синдикати	14,2%	9,8%	5,4%
Политичке партије	11,0%	9,1%	10,8%
Професионалне организације	5,8%	4,8%	3,7%
Уметничке/образовне организације	5,2%	3,9%	3,3%
Спортске организације	9,5%	7,2%	6,1%
Хуманитарне организације	-	5,7%	3,1%
Организације за заштиту околине	-	2,2%	1,3%
Религијске организације	-	20,8%	6,4%
Невладине организације	-	-	2,9%

Претходни подаци показују значајан пад партиципације у готово свим друштвеним организацијама. Једино се у случају политичких партија бележи стабилно учешће - у петнаестогодишњем периоду то учешће се креће на нивоу од 10% - тако да бисмо могли да кажемо да је политичка партиципација постигла ниво који се уобичајено може срести у развијеним земљама.

У погледу чланства друштвених група у различитим организацијама, истраживачки налази из 2007. године су показали да не постоји разлика између друштвених класа, док последњи доступни подаци указују на постојање статистички значајне разлике између друштвених класа (Табела 7).

Табела 7. Чланство у друштвеним организацијама, према друштвеним класама, 2007. и 2012. године¹⁷

	2007	2012
Виши слој	37,5%	64,9%
Ситни предузетници, крупни пољопривредници	41,3%	28,8%
Стручњаци и samozапослени са ВСС	46,2%	46,5%
Службеници и техничари	40,4%	25,1%
КВ и ВКВ радници	33,8%	20,2%
НКВ и ПКВ радници	38,7%	21,5%
Ситни пољопривредници	44,8%	12,2%

2007- Cramer's V=0,093; sig=0,040; 2012- Cramer's V=0,301; sig=0,000

Подаци који се односе на перцепцију могућности заштите општих интереса грађана Србије, употпуњују слику о веома слабо израженој кохезији, односно, на једном општијем нивоу, говоре о немогућности конституисања колективне

¹⁷ Формализовани социјални активизам је операционализован преко чланства у бар једној организацији, с тим што се заједно посматрају активни и пасивни чланови организација.

грађанске акције у Србији. Прецизније, подаци показују да изразито висок проценат испитаника сматра да се општи интереси грађана најбоље могу заштити сопственим деловањем или ослањањем на породицу, док је постотак испитаника који препознаје државу или неку другу институцију као заштитника интереса грађана веома низак (и то у свим анализираним временским периодима). Како показују резултати истраживања из 2012. године, нарочито је видан пад степена поверења у државу.

Табела 8. Перцепција организације/институције која данас најбоље штити опште интересе грађана Србије

	1997	2007	2012
Држава	22,3%	22,3%	8,4%
Политичке странке	4,1%	3,4%	2,1%
Синдикати	3,4%	4,6%	2,3%
Професионална удружења	4,3%	2,1%	1,4%
Породица	20%	19,6%	31,9%
Сам човек најбоље штити своје интересе	45,9%	47,2%	50,6%
Остало	0,0%	0,8%	3,3%
Укупно	100%	100%	100%

Значајно је даље показати у којој мери се друштвене класе међусобно разликују у погледу перцепције организација које могу најбоље да заштите опште интересе грађана. Као што можемо видети у Табели 9, преко 80% припадника свих друштвених класа наводи да се интереси грађана најбоље могу заштити сопственим деловањем или ослањањем на породицу, што се поново објашњава одсуством поверења у рад различитих организација.

У прилог претходно изнетим закључцима говоре и подаци који се односе на могући начин деловања у циљу заштите општих интереса грађана. Истраживачки налази показују да скоро половина испитаника истиче да је најбољи начин да се заштите интереси властити рад, док приближно 20% истиче да се такав циљ може остварити личним везама и познанствима са правим људима (Табела 10). Резултати су и у овом случају показали да не постоје значајне разлике између друштвених група.

Табела 9. Перцепција организација које могу најбоље да заштите опште интересе грађана, према друштвеним класама (у %), 2012. године

	Држава	Политичке странке	Синдикати	Професионална удружења	Породица	Сам човек најбоље штити своје интересе
Виши слој	11,0	2,7	2,7	1,4	50,7	31,5
Ситни предузетници	3,6	5,5	2,7	1,8	32,7	53,6
Стручњаци и нижи руководиоци са ВСС	6,8	1,4	1,1	2,5	40,0	48,2
Службеници и техничари	6,3	,5	2,2	2,4	36,7	51,9
КВ и ВКВ радници	11,3	4,3	2,8	,7	31,9	55,2
НКВ и ПКВ радници	11,3	4,3	2,8	,7	31,9	48,9
Ситни пољопривредници	6,0	3,0	1,5	,0	28,4	61,2

Cramer's V=0,085; sig=0,003

Табела 10. Најбољи начин деловања у циљу заштите општих интереса грађана

На изборима, гласањем за одговарајуће странке	22,3%
Писањем петиција, организовањем референдума и сл.	2,2%
Уличним демонстрацијама, протестима и сл.	2,1%
Масовним побунама	5,7%
Штрајковима и другим облицима борбе у предузећима	3,8%
Личним везама и познанствима са правим људима	17,7%
Властитим радом, залагањем и успехом у послу	44,1%
Преузимањем фирми у стечају од стране запослених и корисника њихових производа и услуга	2,0%
Укупно	100,0%

Дакле, уколико посматрамо резултате који се односе на класну основу грађанског активизма након 2000. године (који је посматран преко учешћа у грађанским акцијама и чланства у организацијама) можемо видети да разлике између друштвених класа нису посебно изражене, те да само условно можемо говорити о укорењености активности цивилног друштва међу припадницима средњих слојева, поготово у последњем периоду.

Дакле, уколико само условно можемо говорити о грађанском активизму који се конституише на бази одређених „стратификацијских“ обележја након 2000. године, поставља се питање да ли се неко друго „обележје“ може издвојити као значајно. У циљу добијања што јасније слике о факторима који могу да утичу на активизам грађана урађена је бинарна логистичка регресија за 2007. и 2012. годину¹⁸ (Табела 11).

Табела 11. Основни статистички показатељи за модел бинарне логистичке регресије, 2007. године

	ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ			ПОТЕНЦИЈАЛНИ ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ		
	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)
Интеракција материјалног положаја и места становања		,017			,316	
Становници града са ниским материјалним положајем	,562	,101	1,754	,113	,619	1,120
Становници села са средњим материјалним положајем	-,802	,095	,449	,317	,174	1,372
Становници града са средњим материјалним положајем	,290	,424	1,337	,467	,046	1,596
Становници села са високим материјалним положајем	-,481	,320	,618	,454	,096	1,574
Становници града са високим материјалним положајем	,377	,277	1,458	,405	,081	1,499

¹⁸ Бинарни логистички регресиони модел има следећи облик: Y - зависна дихотомна варијабла у којој истраживану категорију чине испитаници који су грађански активни (или су у другом случају показали спремност да се укључе у грађанске акције), а референтну категорију чине неактивни; β_0 - константа; X_1 - интеракција места становања и материјалног положаја, где референтну категорију чине становници села са ниским материјалним положајем, X_2 - степен образовања испитаника, где се испитаници са завршеном средњом и вишом школом посматрају у односу на испитанике са основном школом; X_3 - старост испитаника, испитаници старости до 29 година, од 30 до 44 и од 45 до 60 посматрају се у односу на старије од 60 година; X_4 - Чланство у организацијама где се чланови организација посматрају у односу на оне који нису чланови; X_5 - Претходно учење у грађанским акцијама (само за други модел), референтну категорију чине они који нису били грађански активни X_6 - пол испитаника (жене представљају референтну категорију). Прилагођени коефицијент детерминације (Nagelkerke R^2) за први модел је 0,114, што значи да дати скуп променљивих (модел) објашњава 11,4% варијансе. Вредност за други модел је 0,225.

Старост испитаника		,125			,000	
До 29 година	,514	,170	1,673	1,268	,000	3,553
30-44	,793	,021	2,211	,831	,000	2,297
45-60	,455	,188	1,576	1,116	,000	3,054
Образовање испитаника		,002			,007	
Средња школа	1,191	,000	3,291	,492	,006	1,635
Виша школа/факултет	,997	,010	2,709	,642	,004	1,901
Чланство у организацијама	,777	,000	2,175	,051	,724	1,052
Пол (мушкарци)	,195	,330	1,215	,247	,071	1,280
Претходно учешће у акцијама	-	-	-	2,378	,000	10,785
Constant	-4,362	,000	,013	-2,433	,000	,088

Резултати бинарне логистичке регресије показују да нису сви предиктори унети у анализу прешли тест статистичке значајности. Пођимо редом. Истраживањем добијени подаци показују да ефекат образовања испитаника представља најзначајнији предиктор. Процењени количник вероватноће ($\text{Exp}(B)$), као и вредност стандардизованог коефицијента B , за испитанике са средњом школом и факултетом показују да су шансе за њихово укључивање у грађанске акције три пута веће у односу на испитанике са најнижим степеном образовања. Оно што даље истраживачки резултати показују јесте то да је грађански активизам значајно детерминисан и чланством у организацијама. Вредност стандардизованог коефицијента B јасно показује да испитаници који су чланови организација чешће узимају учешће у грађанским акцијама него испитаници који нису чланови. И старост испитаника је показала одређени утицај, с тим што се разлика јавља само између испитаника старости између 29 и 44 године и оних најстаријих. Показало се такође да самосталан ефекат места становања и материјалног положаја немају утицаја на грађански активизам. Осим тога, утицај ова два фактора не добија на значају ни када се они доведу у међусобну интеракцију.

С друге стране, подаци који се односе на потенцијални грађански активизам показују да најјачи предиктор потенцијалног учешћа у грађанским акцијама представља претходно искуство у грађанским акцијама. Даље, значајан детерминистички утицај на потенцијални активизам грађана има и старост испитаника. Количник вероватноће за најмлађе испитанике (старости до 29 година) је 3,553, што нам говори да је вероватноћа да најмлађи испитаници покажу спремност да се ангажују у грађанским акцијама преко три пута већа у односу на најстарије испитанике. Такође, и испитаници старости од 30 до 44 године и они старости од 45 до 60 спремнији су на грађански активизам у поређењу са најстаријим испитаницима. Може се даље видети да ефекат образовања има статистички значајан утицај на потенцијални грађански активизам ($\text{sig}=0.007$). Вероватноћа да ће се високообразовани испитаници укључити у неки облик грађанског активизма

је два пута већа у односу на испитанике који имају завршену само основну школу, док је вероватноћа за оне са завршеном средњом школом 1.5 пута већа. Значајан фактор диференцијације испитаника у погледу потенцијалног грађанског активизма представља интеракција места становања и материјалног положаја испитаника, па се тако може уочити разлика између становника градског подручја са средњим материјалним положајем и оних са села са ниским материјалним положајем, с тим да је разлика на граници статистичке значајности ($\text{sig}=0,046$). Најзад, оно што можемо још видети јесте да не постоји разлика у потенцијалном грађанском активизму између мушкараца и жена ($\text{sig}=0,071$).

У наставку рада приказани су резултати анализе за 2012. годину.

Табела 12. Основни статистички показатељи за модел бинарне логистичке регресије, 2012.¹⁹

	ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ			ПОТЕНЦИЈАЛНИ ГРАЂАНСКИ АКТИВИЗАМ		
	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)
Индекс материјалног положаја	-,055	,600	,947	,016	,843	1,017
Образовање испитаника		,556			,134	
Основна школа	,024	,965	1,024	,091	,783	1,095
Средња школа	,391	,440	1,478	-,066	,837	,936
Виша школа/факултет	,471	,378	1,601	,385	,276	1,469
Старост испитаника		,011			,043	
До 29 година	,997	,001	2,710	,550	,025	1,733
30-44	,537	,056	1,712	,500	,017	1,649
45-60	,495	,069	1,640	,475	,016	1,607
Место становања (град)	-,023	,917	,978	,200	,234	1,221
Региони		,665			,002	
Војводина	-,237	,367	,789	-,359	,107	,698

¹⁹ Бинарни логистички регресиони модел има следећи облик: Y - зависна дихотомна варијабла у којој истраживану категорију чине *испитаници који су грађански активни (или су у другом случају показали спремност да се укључе у грађанске акције)*, а референтну категорију *неактивни*; β_0 - константа; X_1 - материјални положај; X_2 - степен образовања испитаника, где се испитаници са завршеном основном, средњом и вишом школом посматрају у односу на испитанике без школе; X_3 - старост испитаника, где се испитаници старости до 29 година, од 30 до 44 и од 45 до 60 посматрају у односу на старије од 60 година; X_4 место становања (село представља референтну категорију); X_5 - регион (становници Војводине, Западне Србије и Шумадије, Јужне и Источне Србије посматрају се у односу на становнике Београда); X_6 - пол испитаника (жене представљају референтну категорију). Прилагођени коефицијент детерминације (Nagelkerke R^2) за први модел је 0,105, што значи да дати скуп променљивих (модел) објашњава 10,5% варијансе. Вредност за други модел је 0,249.

Западна Србија и Шумадија	-,252	,361	,777	,453	,039	1,573
Јужна и Источна Србија	-,318	,245	,727	,035	,878	1,035
Пол (мушкарци)	,574	,003	1,775	,459	,002	1,583
Чланство у организацијама	1,061	,000	2,890	1,017	,000	2,765
Претходно учешће у акцијама	-	-	-	2,177	,000	8,849
Constant	-3,86	,000	,034	-,233	,593	,792

Подаци из табеле 12 показују да су само одређене независне променљиве које су укључене у модел прешле тест статистичке значајности. Уколико најпре погледамо податке који се односе на учешће у грађанским акцијама, можемо видети да су обележја старости, пола испитаника и чланства у организацијама прешла тест статистичке значајности. Најјачи предиктор активности, очекивано, представља чланство у организацијама ($B=1,061$). Количник шанси (*Odds ratio*) за ово обележје је 2,890 што нам говори да је вероватноћа да се чланови организација ангажују у грађанским акцијама готово три пута већа у односу на оне који нису чланови. Статистички значајан утицај на грађански активизам има и старост испитаника. Количник вероватноће за испитанике старости до 29 година је 2,710, што показује да је вероватноћа да најмлађи буду активни скоро три пута већа у односу на најстарије испитанике.

Значајан фактор диференцијације учешћа у грађанским акцијама, као што је речено, представља и пол испитаника. На основу вредности количника шанси од 1,775 можемо рећи да мушкарци двоструко чешће учествују у грађанским акцијама. Изненађујуће, образовање испитаника, место становања и материјални положај не представљају значајне факторе грађанског активизма. Оно на шта је овде значајно указати јесте да утицај фактора образовања не добија на значају ни када се доведе у везу са местом становања. Исто важи и за материјални положај испитаника.

Закључци који се односе на факторе који утичу на потенцијални активизам су веома слични. Очекивано, испитаници који су претходно учествовали у грађанским акцијама или су чланови организација чешће показују спремност да узму учешће у грађанским акцијама. Старост се поново јавља као статистички значајан чинилац, па тако испитаници из посматраних старосних категорија готово двоструко чешће показују спремност да се ангажују у односу на најстарије испитанике. Као и у претходном случају, мушкарци су чешће исказивали спремност да се ангажују у некој од грађанских акција.образовање, место становања, материјални положај испитаника (као ни њихове међусобне интеракције) немају утицаја на потенцијални грађански активизам.

5. Закључак

Размотримо ли за крај истраживачке претпоставке, показује се да су оне једним делом биле формулисане на исправан начин. Када је реч о периоду блокиране трансформације, према налазима истраживања, средњи слојеви су у великој мери узели учешће у протестима против тадашњег владајућег режима, односно били су носиоци грађанских протеста - готово јединог појавног облика цивилног друштва у Србији током 1990-их. Основу на којој се темељило масовно учешће припадника средње класе у грађанским покретима представљале су, између осталог, вредносне и структуралне претпоставке. Када је реч о вредносним претпоставкама, управо ће њихово учествовање у грађанским протестима показати да подржавање модернизацијских вредности од стране припадника средње класе није представљало само декларативно опредељење, већ се радило о истинским носиоцима модернизацијских вредности. Поред тога, колективно делање припадника средњих слојева током деведесетих година у значајној мери је било и структурално условљено, односно њихово делање се заснивало на специфичним интересима за побољшањем свеукупног друштвеног положаја током трансформацијског периода.

С друге стране, истраживачки налази из 2007. и 2012. године указали су на значајан пад грађанског активизма међу свим друштвеним групама, с тим што је пад био најизраженији управо међу припадницима средње класе (отуда долази до одређене хомогенизације друштвених група). Иако је ова друштвена групација у поређењу са осталима и даље била спремнија да се укључи у грађанске активности, подаци показују да разлике између друштвених класа нису биле посебно изражене, те да се отуда само условно може говорити о укорењености активности цивилног друштва међу припадницима средњих слојева. Објашњење се мора потражити у друштвеним приликама које су обележиле протекли период. Овакав истраживачки налаз се, као што је већ истакнуто, објашњава ефектима економских и политичких дешавања у последњој деценији који су условили губитак поверења и појачану пасивизацију целокупног становништва земље. Дакле, процеси интензивних друштвених промена условили су постепено погоршање материјалног положаја средњих слојева (као и осталих друштвених група, осим вишег слоја), чиме је, овог пута (за разлику од периода крајем 1990-их) у значајној мери ограничено уобличавање њихових интереса за (поновним масовним!) учешћем у грађанским акцијама.

У контексту анализе повезаности активности цивилног друштва и друштвених промена у Србији, претходно смо могли да видимо су активности цивилног друштва у облику масовних друштвених покрета током периода деведесетих година представљале неопходну претпоставку за промену власти и отпочињање

процеса пост-социјалистичке трансформације, док су саме друштвене промене након 2000. године снажно убрзале конституисање и деловање цивилног друштва.

За крај, полазећи при томе од претпоставке да је грађански активизам основна претпоставка развоја цивилног друштва, као уосталом и демократске политичке културе, налази истраживања који указују на низак степен грађанског активизма готово међу свим класама, умногоме упућују на ограничене могућности конституисања колективне грађанске акције, па самим тим и свеукупне трансформације друштва Србије.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабовић, М. (2002). Актери блокаде друштвених промена и актери трансформације. У: С. Болчић и А. Милић (прир.) *Србија крајем миленијума*, Београд: ИСИ ФФ.
- Берник, И. 1990. Од ауторитаризма до демократије – улога интелектуалаца у словеначкој плишаној револуцији, *Социологија*, Vol XXXII (3).
- Цвејић, С. (прир.) (2010). *Суживот са реформама*. Београд: ИСИ ФФ и Чигоја штампа.
- Голубовић, З. (1995). Традиционализам и ауторитарност као препреке за развој цивилног друштва у Србији. У: В. Павловић (прир.) *Потиснуто цивилно друштво*. Београд: Еко Центар.
- Held, D. (1993). *Political theory and the modern state: essays on state, power and democracy*: Cambridge: Polity Press.
- Кин, Ц. (2003). *Цивилно друштво*. Београд: Филип Вишњић.
- Колин, М. (2002). Невладине организације (појам, значај, класификације, профил)“. У: Б. Петровић (прир.) *Цивилно друштво и невладин сектор*. Београд: Палго центар.
- Лазић, М. (прир.) (1994). *Разарање друштва*. Београд: Филип Вишњић.
- Лазић, М. (1996). Делатни потенцијал друштвених група. *Социологија*, Vol. XXXVIII (2).
- Лазић, М. (1998). Отпори структуралним променама у југословенском друштву. У: С. Самарцић и др. (прир.) *Лавиринти кризе*, Београд: Институт за Европске студије.
- Лазић, М. (2002). (Ре)структурисање друштва у Србији током 90-их. У: А. Милић и Болчић, С. (прир.) *Србија крајем миленијума*, Београд: ИСИ ФФ.
- Лазић, М. (2005). *Промене и отпори*. Београд: Филип Вишњић.
- Лазић, М., Цвејић, С. (2004). Промене друштвене структуре у Србији: случај блокиране пост-социјалистичке трансформације. У: А. Милић (прир.) *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: свакодневница Србије на почетку трећег миленијума*. Београд: ИСИ ФФ.
- Мркшић, Д. (1994). Дуализација економије и стратификациона структура. У: М. Лазић, (прир.) *Разарање друштва*. Београд: Филип Вишњић.
- Мркшић, Д. (2000). Рестратификација и промене материјалног стандарда, у М. Лазић, (прир.) *Разарање друштва*, Београд: Филип Вишњић.
- Offe, C. (1984). *Contradictions of the Welfare State* ed.by Keane, J. Cambridge: The MIT Press.

- Павловић, В. (2009). *Цивилно друштво и демократија*. Београд: Службени гласник и Завод за уџбенике.
- Павловић, В. (прир.) (1995). *Потиснуто цивилно друштво*. Београд: Еко Центар.
- Peruzzo, C. M. Krohling (2009). "Organizational Communication in the Third Sector: An Alternative Perspective". *Management Communication Quarterly*, No. 22.
- Петровић, И. (2013). Промене вредносних оријентација средње класе у периоду пост-социјалистичке трансформације у Србији. *Социологија* Vol. LV (3).
- Станојевић, Д. и Стоканић, Д. (2014). Између Сицилије и Ломбардије: однос поверења, грађанских норми и друштвене партиципације међу грађанима Србије. *Социологија* Vol. LVI (2).
- Станојевић, Д. и Вукелић Ј. (2014). Објективни чиниоци делатног потенцијала економске елите. У: М. Лазих (прир.) *Економска елита у Србији у периоду консолидације капиталистичког поретка*. Београд: ИСИ ФФ и Чигоја штампа.
- Verba, S. and N. H. Nie (1972). *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*. New York: Harper & Row.
- Весковић – Анђелкови, М. и И. Петровић. (2012). Перцепција грађана и локалних власти о улози НВО у заштити животне средине. У: М. Петровић (прир.) *Глобалност трансформацијских процеса у Србији*. Београд: ИСИ ФФ и Чигоја Штампа.
- Вујадиновић, Д. (2009). *Цивилно друштво и политичке институције – Србија у вртлогу промена*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београд и Центар за издаваштво и информисање.
- Вујовић, С. (1994). Промене у материјалном стандарду и начину живота друштвених слојева. У: М. Лазих (прир.) *Разарање друштва*. Београд. Филип Вишњић.

Irena Petrović

Institute for Sociological Research

Faculty of Philosophy

University of Belgrade

CIVIL SOCIETY IN SERBIA: ANALYSIS OF THE CLASS BASIS

Summary: The paper analyses the class basis of the civil society in Serbia in the period of post-socialist transformation. The analysis is based on data from several empirical studies implemented by the Institute for Sociological Research of the Faculty of Philosophy in Belgrade over the past twenty years, specifically in 1997, 2007 and 2012. The main objective of the analysis is to determine whether there is rootedness of civil society activities among the middle class. The basic hypothesis of the paper is that members of the middle class are the key actors of civil society in the entire period observed. Results of the analysis show that the members of the middle class have been holders of civil protests during the period of blocked transformation - almost the only phenomenal manifestation of the civil society in Serbia in the 1990s. On the other hand, research findings from 2007 and 2012 indicated a significant decline of civic activism among all social groups, and the decline was most marked precisely among the middle class. Although members of the middle class, compared with other social groups, were still more willing to engage in civic activities, data show that the differences between social classes were not especially marked, and therefore we can talk only conditionally about rootedness of civil society activities among the middle class.

Keywords: civil society, middle class, Serbia, post-socialist transformation.